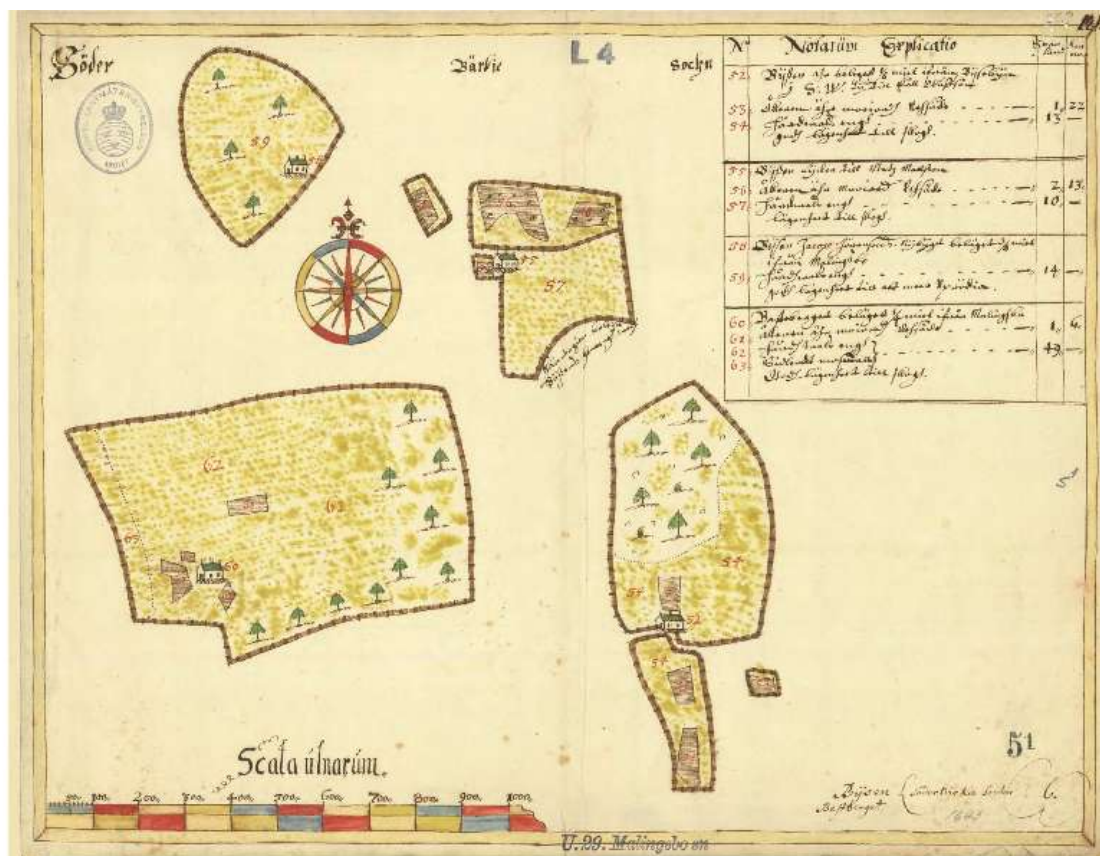

Bisen

Finnbosättning i Söderbärke socken

Projektarbete för kursen
Skogsfinnarna i Skandinavien
Mälardalens Högskola
7,5 poäng HT 2009
Av: Christer Stållberg
Kursansvarig: Maud Wedin

Mitt finnskogsområde

Jag har valt detta ämne därför att jag bor i en gammal finnby Bisen som ligger i bergen ovanför Malingsbo mot Söderbärke. Därifrån kom finnarna först när de koloniserade Malingsboområdet.

Jag skriver även lite om industrialiseringen som också kom igång i och med att finnarna kom till bygden som kolare och smeder.

Christer Ställberg

Försättsbladet: Karta över Bisen år 1643

Söder Bärkie sockn Bijsan-Bastberget

N Notarium Explicatio

- 52 Bijsan afa beläget 1/4 mil ifrån Bijsanbyn
- 55 Bijsan lydsa till Mats Mattsson (Norra Bisen)
- 58 Bijsan Jakob Jöransson beläget 3/8 dels mil ifrån Malingsbo (Södra Bisen)
- 60 Bastberget beläget 1/4 mil ifrån Malingsbo

Några ortnamn och deras härledning

Bisen, Norra och Södra samt sjön Bisen, skrevs 1662 Bijsan eller Bijese, efter en finne samt även sjön fick samma namn.¹

Den intill Södra Bisen belägna Malings Klack, (Malingsbo Klak) 316 m, framskjutande bergshöjd, högsta toppen på ett berg, bergklippa.

Jan och Karin Anderssons (Spann-Karin) ägobrev på Spannbyn, var skrivet på finska, vilket tyder på tidig bosättning. (Se sidan 3).

¹ Dunderberg 1987

Historik över Malingsbo

1400-1500 talen²

Malungxbodum omnämnds som fäbod år 1459.

Enligt en skattelängd så fanns här en skattebonde Jon på Malingsbo som skattade 6,5 öres osmund till kronan och ett öre och 6 penningar i bälgskatt. Närmaste grannar var då Tolvsbo, så man kan ju tala glesbygd.

1520 års jordebok omtalar att det fanns två familjer i Malingsbo och tre i Jerensjö (Gärdsjöbo). Här i Malingsbo anlades sannolikt redan i slutet av 1500-talet ett ”Bergmans smide” och samtidigt inflyttning av finnar och ännu i mitten av 1700-talet levde det finska språket kvar bland befolkningen. Malingsbo omtalas då som kapelleg eller by under Söderbärke.

Någon riktig fart på järntillverkningen blev det inte förrän Markus Kock kom hit, han var myntmästare och metallurg född i Belgien år 1585 importerad av Gustav Adolf för att ordna landets myntväsen, han slog sig ner på Avesta kronobruk.

Den första hammaren uppfördes år 1625 samma år anlades också en hytta och samtidigt också den första ordentliga dammbyggnaden. År 1632 anlade Kock en andra hammare. Kock förvärvade bruket genom köp från bergsmän år 1644. Markus Kock överlät bruket på sonen Daniel som vid hans död ärvdes maken Anna Trotzig och omyndige sonen Markus. Anna gifte om sig med drottning Kristinas livläkare Johan von Wullen. Vid Anna Trotzigs död blev dottern i andra giftet, Anna von Wullen gift med landshövdingen på Gottland Petter Snack, delägare i bruket, som hon sedan helt förvärvade. Deras dotter Sigrid gift med generalkrigskommesarie Petter Pelich från Riga, övertog bruket år 1702. Petter Pelich adlades år 1705 von Ehrenheim till Malingsbo.

Malingsbo bruk var sedan i släkten Ehrenheims ägo i fem generationer och i ca 150 år. Man kan nog säga att det var brukets blomstringstid, det uppfördes en ny hammare i Nyhammar, Nyfors (Långfors) hytta och klingsmide och Korslångs hammare förvärvades.

Björnsjö hytta var brukets ägo samt en fjärdedel Gärdsjöbo hammare och andel i Klotens hytta dessutom stora skogsområden nästan hela Malingsbo socken 126 km², så bruket kallades även för Malingsbobverken. Vid samtliga anläggningar tillverkades 85.000 centner (3.600 ton) smide.

Den sista Ehrenheim, Per Jakob som var härshövding och sedemera statsråd sålde bruket till Carl Selim Heijkensköld m fl år 1861. Han var brukspatron, riksdagsman och medlem av bondeståndet och han ville bygga järnväg till Malingsbo och den var stakad och klar när han avled.

År 1872 köptes bruket av den engelske firman Thomson & Bonar genom Ernest Cassel som nedlade driften i järnbruket år 1891.

² K.E. Perssons krönika över Malingsbo-bygden

Spann-Karin

Hur det gick till när de självägande bönderna i Malingsbo miste sina hemmanslotter, finnes flera sägner, varav följande må anföras: Om finnarna voro okunniga och obildade så fanns det dock rutin och förmåga att hålla på det de ansåg sig äga, då inte kronan i samråd med bruksägarna gjorde det omöjligt för dem.³

Vid Spannbyn eller Kettslingsberget var det en tvist mellan ägarna till Nyfors bruk (förr kallat Långfors) och ägaren vid Spannbyn. Bruksägaren ville givetvis göra anspråk på området till Spannbyn som omfattade 200 tunnland skogsmark.

Bruket befallde Spann-bonden att kola och köra vid bruket, men bonden Jan Andersson stannade hemma. Oupphörligt fick han anmaning att arbeta vid bruket, men hans hustru Karin sade ifrån.

Hon hade letat reda på gamla papper och dokument som ägarna till Spannbyn tidigare erhållit, då området till första ägarna blivit anvisat och utmätt. Jan kunde inte läsa, men hans hustru Karin stavade ihop dess innehåll. Då Jan Andersson fortfarande nekade att arbeta för bruket, blev han stämd till tinget i Norrbärke. Jan stannade hemma, men Karin svarade vid tinget.

Hon lade fram sina pergamentbrev för domaren, vilken Karin svarade, men jag kan läsa dem, Hon läste redigt upp papperen för domaren, men det hjälpte ej att hon hade juridisk säkerhet till gården. Karin förlorade vid tinget och Jan skulle bli arrendator under bruket.

Det blev nya tingsammansträden men med samma beslut. Karin fick ej sin röst hörd trots sina pergamentsbrev. Då hon fann att förbindelsen mellan bruket och rättsinnehavaren voro allt för intima, bad hon rätt på sak domaren lämna besked, om så var fallet. Domaren röt till, tror du gumma, att jag tar mutor, Karin svarade, ingen kan dömas för vad man tänker. (Man pliktar inte för tanken). Målet överklagades vid Svea hovrätt, men med samma negativa resultat. Då hon fått del av hovrättens beslut, gick hon till kungs.

Hon vandrade iväg till Stockholm för att träffa kungen. Ditkommen fick företräde hos konung Karl XIV Johan, genom tolk gjorde han sig förstådd-underrättad om Karins medförda handlingar, och efter samråd med sina rådgivare fick hon av konungen personligt besked att hon hade rätt, och ni skall få rätt, för ni är rättmätig ägare till gården. Gå ni nu hem, mitt svar kommer, då jag hinner skriva till domaren och eder kyrkoherde. En karlagärning har ni gjort, och ni skall hädanefter bära karlahatt.

Ett kungligt brev kom snart, efter Karins hemkomst, till domaren, att härads och hovrättens beslut var utan laga kraft, och Jan Andersson var själv ägare till Spannbyn. Därefter sågs Karin med heder bära den höga cylinderhatten såväl hemma som i kyrkan, där hon fick reserverad plats mitt för predikstolen.

Om Spann Jan och Karin hade de gamla mycket att berätta.

³ K.E. Perssons krönika över Malingsbo-bygden

Norra och Södra Bisen

Även i byarna Norra och Södra Bisen skedde den första bebyggelsen av finnar.⁴

Norra Bisen

”Pehr ved Bisen”, skatteläggs år 1629 och uppges då tillhöra ”de finnar, som så många åhr hade bodt” och upptagit svedjetorp på kronans obebyggda mark. Pehr hade byggt sitt pörte på sjön Bisens norra strand någon gång på 1610-talet och svedjade sluttningarna ovanför. År 1624 bygger Matz Mattson ett nytt torp nordväst om det första, som mot 1630-talets slut övertas av Mårten Påvellsson från Jersjökälla.

På en karta över området från år 1654, upptas två torp för Norra Bisen. Under 1700-talet tillkommer något till men den största tillväxten sker under nästa sekel. År 1890 byggs en skola mellan de två Bisen-byarna vid sjöns västra spets.

Södra Bisen

Kolonisationen skedde på 1620-talet av finnen och nybyggaren Påål. Han bygger en ria på nordsluttningen av klacken och svedjar skogen. Ett äldre torp uppfört av Pehr ved Bisen ligger norr om sjön och år 1629 när detta skatteläggs skall Pååls torp brännas, vilket dock icke sker. År 1643 dyker Jakob Jöransson upp i arkivalierna med ett torp.

Under de följande decennierna växer bruk och hyttor upp i skogarna runt om, finnarna binds upp till bruken som kolare och försvenskas. Under 1800-talet uppköper Baggå bruk hemman och nästan all mark på Södra Bisen och år 1910 försäljes allt till kronan, numera Domänverket.

Övriga mindre byar inom Malingsboområdet, som kan nämnas Övre och Nedre Malingsboby, Stockforsen, Norra och Södra Sängen med Sångtorp, Djurlången, Haraldstorp och Gräsbergets två gårdar. Förutom dessa finnes några enstaka gårdar och torp, ofta ganska avsides och ensligt belägna.

Byggnaderna i några av de mest avlägsna ställena är nu rivna, stängsel och gärdesgårdar har fallit ner och skogen har åter erövrat marken.

I Richard Gothes anteckningar från volymen landskapshandlingar ”Dalarne 1630:13” Kammararkivet på Riksarkivet i Stockholm, kan man läsa följande om Söderbärkes finnar:⁵

SÖDERBÄRKE: finnarna äro efter K.M:ts nåd behag den 25 okt. 1629 lagde för viss stadga udj stongjern som efterförmäles: hvar och en för ¼ hemman: Jersiökälla: Hendrik Wårre: 1½ skpd., Mårten Påfwelson 1½ skpd., Tolsboberget: Staffan 1½ skpd., Bysan: Päder 1 skpd., Billesjön: Påfwel 1 skpd., summa: 7 stycken finnar, tills. utgörande 1-3/4 hemman. Finnarnas antal i Söderbärke år 1633 = 58 vuxna personer.

⁴ Dunderberg 1987

⁵ Richard Gothes samling, Riksarkivet, Helsingfors

Historik, finnarnas invandring

Malingsbo och Malingsbosjön, vars fornsvenska namn bör ha varit Malunger, ett sjönamn bildat till det svenska dialekters ”mal” grovt grus och småstenar vid stranden av hav, sjö eller å. De fäbodrar som låg vid sjön, kallas Malungsbodrar. Namnet skrevs första gången år 1459, namnet skrevs även Malungsbodom, och av det ursprungliga fäbodnamn har så småningom blivit ett sockennamn. Malingsbo är det enda av Västerbergslagens fem sockennamn, som är ett ursprungligt primärt bebyggelsenamn.⁶

Denna fäboddrift övergick sannolikt i början av 1500-talet, till en fast bosättning. Enligt en skattelängd från år 1539 fanns här en Jon på Malingsboda som skattade 6 öres ossmund till kronan, ett öres ossmund 24 st. Det var väl förekomst av myrmalm som föranledde Jon att härslå ner sina bopålar. Det kan antas att vid något bäckfall i den närbelägna Bisbäcken, hade han byggt sin ossmundhytta.

(Bisbäcken rinner från Bisensjön ner till Kvarntjärn och ut i Malingsbosjön)

I 1570 års jordebok fanns här ytterligare en permanent bosättning och vid nedre forsen ett ”bergsmansmide”, och Malingsbo omnämnes då som by eller kapellag under Söderbärke. I början av 1600-talet är i det här området en stark invandring av finnar. Det är först nu som den här trakten blir befolkad. På 1610-talet finns ett nybygge vid Bisen och senast år 1614 är finnar bosatta vid Sängen, Djurlången och Söndagssjön. År 1629 skatteläggs ”de finnar, som i många år hade bodt, Mårten ved Kiälla, Mats ved Djurlången, Jon ved Sängen, Pehr ved Bisen .

Karaktäristiskt för finntorpen var att man byggde gårdarna glest, i höga solvända lägen med fri utblick. Man sökte undkomma frosten som drog fram i dalgångarna. Åkerlapparna var små och låg nära gårdarna. Kännetecknande är de stora odlingsrösen som plockades ihop ur den steniga moränen. Utfallet av fallrågen från svedjorna var därför ett välkommet tillskott till försörjningen.

Det var fortfarande en isolerad bygd, långt mellan grannarna och snart inskränks rätten att svedja. Skogen var en viktig råvara för järnhanteringen, finnarna blir bundna vid bruken som kolare. Försvenskningen och ändrade levnadsbetingelser gör att man i senare byggnationer ej är lika angelägen om i höga lägen som under svedjeperioden. Andra betingelser som boskapskötsel, och betesrika områden söktes och bebyggelsen etablerades på lägre partier i dalstråken och vid sjöstränder.

⁶ Dunderberg 1987

Bisen-Malingsbo⁷

Redan under Gustav Wasas tid började finnar och Karelare invandra till Sverige. Dessa voro kända som härdiga smeder, och i många av sveriges dåvarande bergsverks och bruksområden utgjordes redan på 1500 talet en betydande procent av finska arbetare, men det var också många som funno arbete hos de svenska bönderna. Det som här för oss äger intresse, är ellertid endast den del av den finska invandringsströmmen som för beständigt stannade i landet och bröt ny bygd i mellersta sveriges ödemarker.

Det var den stora sammanhängande ödemarkerna inom Grangärde, Norrbärke och Söderbärke kring sjöarna Vässman och Barken. Här fanns visserligen gammal bygd men mycket gles, till största delen belägen i dalgångarna närmast de nyss nämnda sjöarna och vattendragen. Det var här som finnarna, vad beträffar Västerbergslagen, slog sig ned och började bryta mark. Vad som egentligen gjorde den första invandringen av finnar, berodde i första hand på den stora fattigdomen, som rådde i landet under 1500 talets första hälft, och även senare, och den behandling som den finska befolkningen fick uthärda under fogden Flemings hårda regemente och andra förläningsinnehavare såsom adeln och andra ämbetsmän, samt de ständiga krigen och fejderna med ryssarna.

I ett brev från hertig Karl av den 10 september 1579 säger hertingen att han tillåter, att nya torpställen upptages och bebygges, där tillfälle och lägenhet därtill å kronans obyggda egendom.

Dock med sådana villkor och förord att vår fogde och häradshövdingen och tolv beskedliga män från häradet skola först den plats bese som avröjas och nybyggas skall, så att det icke sker gamla kolbyar, till hinder och men. Sju års skattefrihet beviljades, men därefter skulle torparen skatteläggas, vart och ett efter sin storlek.

Det var sedan under konung Karl d. IX tid som den egentliga invandringen av finnar började. Dessa spridda finska nybyggare bilda förbindelseleden mellan östra och västra finnskogen, vilken den senare tar sin början i södra Dalarna.

Söderbärke socken äger redan på 1620 talet flera finntorp, och i början av 1700 talet var här finngårdarnas antal fjorton. Nämligen Bisen, Källan, Sängen, Sjöändan, Djurlången, Gräsberget, Öster och Väster Långvattnet, Skräddartorp, Lumsen, Tolvsboberg, Järvkärn, Fronästorp och Flatnan.

De var alla belägna i socknens sydvästra del mot västmanlandsgränsen i skogstrakterna sydväst eller söder om vattendragen Vässman och Barken sjöarna.

I denna trakt där finnarna redan under Karl IX:s tid satt sig ned, torde något senare ha funnits bortåt ett halvt hundratal hushåll. Intill Söderbärke gränsar Norrbärke finnmark, Knipberget, Närsjön, Ibbarbo, Kettslingsberget eller Spannbyn, Simmelsjön, Aspmoren. Laggarbo, Abborrkärn med ett trettiotal hushåll, hit hörde även Finnbacken m.fl. ställen.

Ungefär lika tycktes folkmängden i Grangärde finnmark ha varit. Den mellersta finnmarken, för vars utsträckning här redogjorts, hänger utefter sin längd tillsammans med Västmanland. Inom detta landskap påträffades redan Ramsberg åtskilliga finska nybyggare, och inom hela det nuvarande Ljusnarsbergs bergslag var det överallt uppfyllt av finska kolonister. Av ett brev från år 1606 har en finsk torpare slagit sig ner vid sjön Ljusnarn, och redan på 1500 talet fanns åtminstone tre finska nybyggare vid Hörken sjöarna. Upptäckten av koppargruvan som

⁷ K.E. Perssons krönika över Malingsbo-bygden

gjordes 1624 gav ökad fart åt inflyttningen, och minst ett halvt hundratal gårdar och torpställen inom socknen har ursprungligen upptagits av finnar.

År 1627 den 22 mars medgavs rätt för finska nybyggare att nedsätta sig å Tolvsbo enskilda skattemark i Söderbärke. Samt 1629 den 13 oktober skrevs ett brev av befallningsman Lokman, varav framgå att nybyggarna i Gärdsjö källa i Söderbärke ägde besittningsrätt till torpen.

Söderbärke socken

K.E. Perssons krönika beskriver:⁸

Bisen 5/8 dels hemman bebos av 7 grannar, vilka uti ordinarie räntan och soldathållet utgör en stor skatt som därpå efter hemantalet sig belöper, berättandes åborna sig uti konung Karl d. IX des tid där vara nedsynta, och hava så mycket åker och ängsuppröjt, och jordmånens lägenhet därtill sagts, varandes hela cirkuferensen och intagorna och hustomterna ungefär 3/4 mil. Men 1/3 del därav oduglig och bergaktig. Skogen redan utkolad och avsvedjad, så att de nu föda sig med kolandet på närgränsade bruks skogar till Billsjö och Lexibo.

Jersjökälla 2/4 dels hemman, beläget inom den skog som år 1698 är för kronans allmänning förklarad, och Malingsboverken emot rekognition underlagt, varav Mårten Persson 1/4 del är berörda bruks enskilda som brukas av lantbönder, och beviste åboarna med förra befallningsman Lomans brev av den 13 okt. 1629, att de redan den tiden varit nedsynte, berättandes Malingsbo bruks inspektör Abraham Robsam, att seda allmänningen blev avyttrad hava åboarna ingen åverkan på skogen fått göra, undantagandes till fång och vedbrand. Dock som i synnerhet på Werrens 1/4 många åbor sig nedsatt, skulle vara bruket till större skada än nytta.

Flatnan 1/4 dels hemman, bebos av fyra grannar som uppvisa Gustav Adolfs tillstånd av den 22 mars 1627 att mot årlig skatt få sitta där odrivna. Påståendes Abraham Markusson sina förfäder vara på Tolvsbo bys enskilda skattemark nedkomna, varvid han och hoppas få förbliva, hälst bolbyn efter sina tid efter annan å vederbörlig ort gjorda ansökningar, ej förmått dem dädan driva.

⁸ K.E. Perssons krönika över Malingsbo-bygden

Finska släktnamn i Bisen

Murainen

År 1698 dör Mats Morein från Bisen, Söderbärke socken, f.d. soldat 92 år gammal. På annat ställe kallas han Mats Matsson, som är född i Finland och kan sina böner på finska.⁹

Släktnamnet finns med på Minnesstenen vid Röjden, men inte i Olov Olovssons förteckning. I Finland fanns släkten på 1600-talet i Peltamo, idag finns ca 375 personer med namnet Muranen.

Karta över Bisen 1728

(se nästa sida)

Pertinent Uffattning öfver Bijse Crono Anno 1728

Lag 1725

- A Uppodlad mark
- J Bise Kyrkväg 1728
Röse
- K Julhälls Röse
- L Baggmoss Röse
- M Norra Haralds Röse
- N Södra Haralds Röse
- E Spik Röse 1713 Förlikning
Om någon skadar Röset Bot 50 daler
- F Ånger Röset
- G Trållbergs Klintvisen
- H Trållbergs Tiärnvisen
- D Hallefalls Röse
- C Rospunkt mot Bastbergsägor
- B Styggstiernsbergs Röse
- Q Abbortiern mosse putt
- P Stenfallsbergs Röse
- H Storbergs Röse

Där Bisbäcken går förbi Quarnrödningen (det vi numera kallar Kvarnfallet) finns 2 stycken Squalt Quarnar.

⁹ Herou 1995, sid 17

Christer Ställberg

Telefon 0240-35025 eller mobil 070-4457493

Mailadress: chstallberg@telia.com

Otryckta källor

K.E. Perssons krönika över Malingsbo-bygden, anteckningar som renskrivits. Förvaras på Malingsbo Bygdegård

Richard Gothes anteckningar från volymen landskapshandlingar Dalarna 1630:13 Kammararkivet, Riksarkivet. Gothes samling förvaras på Riksarkivet i Helsingfors.

Lantmäteriets forskningsarkiv Gävle:

Karta över Bisen 1643

Karta över Bise Crono 1728

Tryckta källor

Dunderberg, Gösta: Malingsbo - de blåa bergens land. Malingsbo 1987.

Herou, Lars-Olof: Finska släktnamn i Bergslagen 16. Finnmarken Förr och Nu nr 2 1995